

Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego

im. E. Ringelbluma w Warszawie

INWENTARZ ZESPOŁU

ŽIDOVSKA NABOŽENSKA OBEC V PRAZE

(Jüdische Kultusgemeinde in Prag, Gmina Żydowska w Pradze)

7.11.1939 – 26.07.1940

Sygnatura 102

Opracowała Agnieszka Jarzębowska

Warszawa 2015

WSTĘP

I. DZIEJE TWÓRCY

Pierwsze wzmianki o Gminie Żydowskiej w Pradze pochodzą z 1091 r. W połowie XIV w. getto wyznaczone dla Żydów poza granicami miasta otoczono murem. Dopiero na mocy serii aktów prawnych cesarza Austrii Józefa II, a zwłaszcza edyktu o tolerancji z 1789 r., częściowo ograniczono ich dyskryminację, zniesiono obowiązek noszenia upokarzających odznaczeń, wprowadzono ułatwienia dotyczące handlu, rzemiosła, przemysłu czy nabywania nieruchomości. Regulacje zmierzające do asymilacji, a właściwie germanizacji Żydów nakazywały również przyjęcie niemieckich nazwisk rodowych.

W 1848 r. 10-tysięczna społeczność żydowska Pragi – jedna z najliczniejszych w Europie - otrzymała prawa obywatelskie. Trzy lata później obszar średniowiecznego getta włączono do Pragi i na cześć cesarza nazwano Józefowem. Przez następne dziesięciolecia wyburzano tu starą, ciasną zabudowę mieszkalną, zastępując ją kamienicami wielkomiejskimi. Pozostawiono jednak serce starej dzielnicy z synagogami i cmentarzem.

Żydzi prasy znajdowali się tu między dwiema głównymi kulturami: mówiącą po czesku klasą średnią i niemieckojęzycznymi obywatelami cesarstwa Austro-Węgier. Ich asymilacja zorientowana była również – choć w mniejszym stopniu - na kulturę węgierską. Od końca XIX w. coraz większy procent tutejszych Żydów utożsamiał się z ruchem syjonistycznym. W 1899 r. studenci stworzyli w Pradze własną organizację syjonistyczną Bar Kochba. W latach 1907 – 1938 wychodziło tu syjonistyczne czasopismo „Selbstwehr”.

W utworzonej w 1918 r. Czechosłowacji wszystkie mniejszości narodowe miały ustawowo zagwarantowane prawa i proporcjonalną do liczebności reprezentację w parlamencie i samorządzie terytorialnym. Społeczność żydowska dotkliwie odczuwała jednak skutki różnorakich uprzedzeń, głównie z powodu konkurencji, jaką jej przedstawiciele stanowili dla czeskich rzemieślników, handlowców, finansistów, rolników. Zwolennicy nurtu katolickiego i agrarnego od dziesięcioleci obwiniali Żydów o poniżenie czeskiego narodu. W 1921 r. na obszarze Czech mieszkało 80 tys. Żydów. 53,5 proc. tej społeczności deklarowało narodowość żydowską, 21,8 proc. - czechosłowacką, 14,3 proc. – niemiecką, 8,5 – węgierską, a inną - 1,8 proc.

Za sprawą organizacji niemieckich w Pradze narastała histeria antyżydowska. Zaczęły one wprowadzać do swych statutów obowiązujący członków paragraf aryjski. Kiedy do władzy doszli hitlerowcy, ożywili się też czescy faszyci. W tej atmosferze przed samą wojną wyemigrowało z Czech około 26 tys. Żydów, głównie do Palestyny, USA, krajów Ameryki Południowej i Europy Zachodniej.

Niemcy zajęli Pragę 15 marca 1939 r. Czechy i Morawy stały się częścią Rzeszy a prezydent Czechosłowacji Emil Hacha - formalnym prezydentem Protektoratu Czech i Moraw. W rzeczywistości władzę sprawowali tu kolejni reichprotektorzy: Konstantin von Neurath, Reinhard Heydrich i inni. Przyjmuje się, że w momencie agresji na Czechosłowację,

w samej stolicy znajdowało się 92 tys. Żydów, w tym liczni uciekinierzy z Niemiec. Z tej liczby w 1941 r., czyli w momencie rozpoczęcia „akcji wysiedleńczej”, pozostało tu 88 tys. Żydów.

Już w pierwszym dniu wojny doszło w Pradze do pogromu. Inspirowane przez miejscowych Niemców czeskie oddziały faszystowskie i ich sympatycy plądrowali żydowskie firmy. Gmina Żydowska w Pradze działała odtąd w warunkach istniejącego „getta bez murów”. Jej pracę nadzorowało SS. Żydzi zostali całkowicie wyłączeni z życia publicznego i pozbawieni wszelkich praw. Musieli nosić opaskę z gwiazdą Dawida i napisem Jude. Obowiązywał ich zakaz praktyk religijnych i posyłania dzieci do szkół. Równocześnie odbywały się eksmisje z dotychczas zajmowanych lokali. Teraz w jednym mieszkaniu żyło po kilka rodzin. W krótkim czasie w Pradze „opróżniono” 9228 mieszkań, w których mieszkało 45 tys. Żydów.

W 1941 r. Niemcy rozpoczęli ewakuację Żydów z większych miast czeskich do gett na terenie Polski. Pierwszym było getto w Łodzi, dokąd od 17 października 1941 r. przewieziono 5 tys. Czechów. Wszystkie transporty odchodziły ze stacji kolejowej Bubny w Pradze, skąd w różnych kierunkach wywieziono kilkadziesiąt tysięcy osób.

Szczególnym miejscem gehenny był Teresin. Co najmniej 342 prażan znalazło się w grupie 1400 mężczyzn skierowanych 24 listopada 1941 r. do budowy tego obozu przez Zentralstelle für Auswanderung der Juden. Przełożonym starszeństwa Żydów w Teresinie był do stycznia 1943 r. dotychczasowy przewodniczący gminy żydowskiej w Pradze, Jakub Edelstein, a po tym terminie wchodził on w skład 3-osobowego zarządu obozu.

Między 30 listopada 1941 r. a 2 lipca 1942 r. z Pragi dotarło do Teresina 14 transportów po tysiąc osób w każdym. Kolejne, już mniej liczne, zaczęły przychodzić ze stacji Bubny po 7-miesięcznej przerwie. Wagony dojeżdżały do Bohuszowic, potem więźniowie szli kilka kilometrów. Wielu nie wytrzymało tego etapu. Łącznie do Teresina deportowano z Pragi 39 750 osób. Z tej liczby 34 088 zmarło na miejscu bądź zostało wywiezionych dalej.

Wiosną 1942 r. z myślą o Żydach z podbitych krajów zachodnich naziści zaczęli tworzyć w dystrykcie lubelskim Generalnego Gubernatorstwa specjalne getta tranzytowe, wszystkie przy liniach kolejowych. Pierwsi Żydzi z zagranicy trafili do Izbicy lubelskiej 11 marca właśnie z Teresina. Transporty do Izbicy, Piasków, Rejowca i kilkunastu innych gett na Lubelszczyźnie trwały nieprzerwanie 3 miesiące. Od połowy czerwca 1942 r. były kierowane bezpośrednio do obozów zagłady. Do końca roku deportacja Żydów z Protektoratu w zasadzie była zakończona. Teresin jednak przyjmował więźniów do końca wojny. Od 6 marca 1943 do 7 lipca 1943 r. z Pragi do Teresina skierowano dziesięć transportów. Pięć kolejnych a zarazem ostatnich dotarło tu z Pragi między 8 lipca a 29 października tego roku. Wyzwolenia w Teresinie doczekało 5662 prażan.

Przez cały okres okupacji naziści zwozili do Pragi judaika ze 153 zlikwidowanych czeskich i morawskich gmin żydowskich, a także z wielu miejsc okupowanej Europy Wschodniej. Na bazie jednego z pierwszych w świecie muzeów judaików, jakie w 1906 r.

założyło w Pradze grono intelektualistów z Salomonem Hugo Liebenem i Augustinem Steinem, Hitler postanowił stworzyć w 1942 r. Centralne Muzeum Żydowskie – egzotyczne muzeum wymarłej rasy. I tak, jak formalnie do końca wojny przetrwał w Czechach tytuł prezydenta i rząd Protektoratu, tak paradoksalnie dzięki pomysłowi Hitlera przetrwała zabytkowa dzielnica Józefów.

II. DZIEJE I CHARAKTERYSTYKA ZESPOŁU

Odnalezione tuż po wojnie w granicach Polski szczątki archiwum Gminy Żydowskiej w Pradze obejmują wyłącznie korespondencję wytworzoną między listopadem 1939 a lipcem 1940 r. w Wydziale Zagranicznym Gminy Żydowskiej w Pradze (Transfer Auslandsabteilung Israelitische Kultusgemeinde in Prag). Pracownicy gminy musieli wysyłać odpisy i kopie odpowiedzi do Centrali ds. Emigracji Żydów (Zentralstelle für Auswanderung der Juden). Transportowane dokumenty, porzucone w ostatnich miesiącach wojny na bocznicę kolejowej (prawdopodobnie w Kotlinie Kłodzkiej), zostały przejęte przez Centralną Żydowską Komisję Historyczną, a w 1947 r. wraz z całym zasobem Komisji trafiły do archiwum utworzonego właśnie w Warszawie Żydowskiego Instytutu Historycznego.

Pisma wytworzone w gminie praskiej musiały być związane, dotyczyć wyłącznie spraw emigracyjnych: możliwości wyjazdu, trasy przejazdu, informacji o affidavach, wizach i innych wymaganych dokumentach, opłatach, kosztach transportu, miejscu złożenia depozytu itd. Wobec bezwzględnego przestrzegania zakazu korespondencji prywatnej adresatami pism mogły być wyłącznie gminy i organizacje żydowskie. Odnotowujemy więc korespondencję z gminami w Bratysławie, Budapeszcie, Belgradzie, Zurichu, Genewie bądź z organizacjami samopomocowymi przy gminach (Amsterdam, Sztokholm), z organizacjami pomocy dla uchodźców niemieckich (Antwerpia, Mediolan) oraz z American Joint Distribution Committee (Bruksela, Nowy Jork) i Hias/Hicem w różnych miastach USA i Ameryce Południowej (Hias Hebrew Sheltering and Immigrant Aid Society of America w Baltimore, Bostonie, San Francisco, Nowym Jorku czy Hicem w Argentynie, Brazylii, Boliwii, Chile, Ekwadorze, Peru i Urugwaju).

W miarę kolejnych aneksji hitlerowskich destynacje korespondencji ulegały redukcjom. Pod koniec omawianego okresu dominowali adresaci z USA, Genewy, Zurichu, Genewy oraz z Manili, Szanghaju, Aten, Oslo, Sztokholmu, Lizbony, Trestu i Sofii.

W krótkim czasie od 21 kwietnia do 26 lipca 1940 r. wydział emigracyjny gminy praskiej przejął i odrębnie archiwizował korespondencję Urzędu Palestyńskiego, głównie z departamentem imigracyjnym Żydowskiej Agencji dla Palestyny w Genewie i Trieście oraz z biurami ds. aliji w Berlinie, Wiedniu, Bratysławie i Budapeszcie. Były to 42 pisma przychodzące i 88 wychodzących w sprawie grupowej emigracji dzieci.

Listy napływały w języku angielskim, francuskim i niemieckim. Odpowiedzi należało udzielić wyłącznie w języku niemieckim. Gmina Żydowska w Pradze obowiązana była przysyłać odpisy, tłumaczenia na niemiecki, kopie odpowiedzi i raporty na adres oddziału

Zentralstelle, który mieścił się w praskiej dzielnicy Stresovice. Uderza brak oryginałów pism przychodzących, które zapewne przechowywano w innym miejscu. Od lutego 1940 obowiązywał nakaz prowadzenia cotygodniowej drobiazgowej sprawozdawczości dotyczącej pism przychodzących i wychodzących (w tym odrębnie telegramów), a także każdego telefonu wykonanego z gminy do działających jeszcze w Pradze konsulatów.

Zespół tworzą luźne akta. Mają one wyłącznie postać maszynopisów. W większości przechowywane były w segregatorach. Dla korespondencji wychodzącej zachowały się w miarę pełne kopie w 2 egzemplarzach, część trzeciego egzemplarza i nieliczne czwarte egzemplarze. Z czego można wnosić, że zarówno odpisy jak i kopie wychodzące były sporządzane co najmniej w 4 egzemplarzach. Akta zachowane są w stanie dobrym. Tylko nieliczne uległy zgnieceniu bądź zanieczyszczeniu. Trwałe ubytki zaobserwowano na niewielu dokumentach.

Akta gminy praskiej w archiwum ŻIH były porządkowane dwukrotnie: w latach pięćdziesiątych, kiedy to zastosowano układ chronologiczny i sporządzono inwentarz kartkowy i w 1985 r., kiedy to dokonano minimalnych korekt przy zachowaniu tego samego układu. Obecnie, przygotowując inwentarz elektroniczny zespołu, przywróciliśmy układ kancelaryjny korespondencji przychodzącej. Było to niezbędne, aby można było kierując się numerem protokołu odnaleźć odpis listu, na jaki w kancelarii przygotowano odpowiedź. Ponadto wydzieliliśmy do części wstępnej wszystkie tygodniowe sprawozdania statystyczne a w części końcowej wyodrębnioną przez twórców zespołu korespondencję z Urzędem ds. Palestyny. Równocześnie wyłączyliśmy wszystkie dublety i umieściliśmy je na końcu każdej jednostki. W sumie na zespół Gminy Żydowskiej w Pradze składa się 21 jednostek archiwalnych przechowywanych w 6 pudłach. Łącznie liczy 0,5 mb.

III. BIBLIOGRAFIA

- Raul Hilberg, Zagłada Żydów Europejskich, Warszawa 2014
- „Terezin-Ghetto. Seznam zachránených osob. 1941-1945” - wykaz więźniów deportowanych do Teresina, AJDC Praha 1946
- Żydzi w polskim i czeskim społeczeństwie obywatelskim, red. Jerzy Tomaszewski i Jaroslav Valenta, Praha 1999
- Virtual Jewish World. Prague.
- Jewish Virtual Library.

INWENTARZ ZESPOŁU

1. Jüdische Kultusgemeinde in Prag. Židovská náboženská obec v Praze, Tygodniowe wykazy statystyczne korespondencji przychodzącej i wysyłanej zagranicę do osób, gmin i organizacji. 17.02.1940 – 26.07.1940
rkps, mnp., luźne, j. niem., s. 103
2. Jüdische Kultusgemeinde in Prag. Odpisy korespondencji przychodzącej z zagranicy. Nr protokołu 5370 [1939 r.] - 6012 [1939 r.]. Pisma i telegramy przysłane do Pragi [21.02.1939] 1.11- 29.12.1939
mnp., luźne, j. ang., j. fr., j. niem., s. 141
3. Jüdische Kultusgemeinde in Prag. Auswanderungsabteilung. Kopie korespondencji wychodzącej zagranicę w sprawach emigracyjnych, wykaz rozmów telefonicznych z konsulatami w Pradze. 5 - 31.12.1939
mnp., luźne, j. niem, s. 104
4. Jüdische Kultusgemeinde in Prag. Odpisy korespondencji przychodzącej z zagranicy. 2 - 30.01.1940, nr protokołu 1-1702
mnp., luźne, j. ang., j. fr., j. niem, s. 217
5. Jüdische Kultusgemeinde in Prag. Auswanderungsabteilung. Kopie korespondencji wychodzącej zagranicę w sprawach emigracyjnych oraz wykazy rozmów telefonicznych z konsulatami w Pradze. 2 – 31.01.1940
mnp., luźne, j. niem., s. 370
6. Jüdische Kultusgemeinde in Prag. Odpisy korespondencji przychodzącej z zagranicy. 26.01. – 1.03.1940, nr protokołu 1754-3979
mnp., luźne, j. ang., j. czeski, j. fr., j. niem., s. 213
7. Jüdische Kultusgemeinde in Prag. Auswanderungsabteilung. Kopie listów i telegramów wysłanych zagranicę oraz wykazy rozmów telefonicznych z konsulatami w Pradze. 1 - 22.02.1940
mnp., luźne, j. niem., s. 217
8. Jüdische Kultusgemeinde in Prag. Auswanderungsabteilung. Kopie listów i telegramów wysłanych zagranicę. 23-28.02. 1940
mnp., luźne, j. niem., s. 316

9. Jüdische Kultusgemeinde in Prag. Odpisy korespondencji przychodzącej z zagranicy.
3 – 14.03.1940, nr protokołu 4027 – 5096
mnp., luźne, j. ang., j. fr., j. niem., s. 310
10. Jüdische Kultusgemeinde in Prag. Odpisy korespondencji przychodzącej z zagranicy.
17.03. – 28 .03 .1940, nr protokołu 5206-6253
mnp, luźne, j. ang., j. fr., j. niem., s. 290
11. Jüdische Kultusgemeinde. Auswanderungsabteilung. Kopie korespondencji wysyłanej
zagranicę. 29.02.1940 – 7.03.1940
mnp., luźne, j. niem., s. 338
12. Jüdische Kultusgemeinde Auswanderungsabteilung. Kopie korespondencji wysyłanej
zagranicę oraz wykaz rozmów telefonicznych z konsulatami w Pradze. 6.03 –
21.03.1940

mnp., luźne, j. niem., s. 284
13. Jüdische Kultusgemeinde. Auswanderungsabteilung. Kopie korespondencji wysyłanej
zagranicę oraz wykaz rozmów telefonicznych z konsulatami w Pradze. 22 -31.03.1940
mnp., luźne, j. niem., s. 262
14. Jüdische Kultusgemeinde in Prag. Odpisy korespondencji przychodzącej z zagranicy.
29.03. – 15. 04.1940, nr protokołu 6369 – 7699

mnp., luźne, j. ang., j. fr., j. niem., s. 243
15. Jüdische Kultusgemeinde in Prag. Odpisy korespondencji przychodzącej z zagranicy.
15.04. – 13.05.1940, nr protokołu 7701 – 9988
mnp., luźne, j.ang., j. fr., j. niem., s. 186
16. Jüdische Kultusgemeinde in Prag. Auswanderungsabteilung. Kopie korespondencji
wysyłanej zagranicę oraz wykaz rozmów telefonicznych z konsulatami w Pradze. 1 –
12.04.1940
mnp., luźne, j. ang., j. czeski, j. niem., s. 252
17. Jüdische Kultusgemeinde in Prag. Auswanderungsabteilung. Kopie korespondencji
wysyłanej zagranicę oraz wykaz rozmów telefonicznych z konsulatami w Pradze.
13.04. – 30.05. 1940
mnp., luźne, j. niem. s. 308
18. Jüdische Kultusgemeinde in Prag. Odpisy korespondencji przychodzącej z zagranicy.
14.05 – 23.07.1940, nr protokołu 10043 – 15729

mnp., luźne, j. ang., j. niem., s. 248

19. Jüdische Kultusgemeinde in Prag. Auswanderungsabteilung. Kopie korespondencji wysyłanej zagranicę oraz wykazy rozmów telefonicznych z konsulatami w Pradze.
3.06. – 25.07.1940
mnp., luźne, j. niem., s. 315
20. Palästinaamt, Urząd Palestyński w Pradze. Korespondencja ogólna dotycząca aliji. Odpisy korespondencji przychodzącej i kopie korespondencji wychodzącej.
25.04.1940 – 26.07.1940
mnp., luźne, j. niem., s. 165
21. Jüdische Kultusgemeinde in Prag. Duplikaty odpisów korespondencji przychodzącej z zagranicy. 12.02.-28.03.1940, nr protokołu 2625 – 3979
mnp., luźne, j. ang., j. fr., j. niem., s. 171